

مرکز آزاده ساخته سازه

این مقاله به بررسی آرایش سازه‌های زبان فارسی در گونه‌ای دکتر طاهره خاص از دیدگاه رده‌شناسی زبان می‌پردازد. گونه مورد نظر، احمدی پور گونه نوشتاری زبان به کار رفته در ادبیات کودکان است. از دکترای زبان‌شناسی میان انواع جملات، جملات ساده اخباری و دو نوع جمله مرکب همگانی، عضو یعنی جملات مرکب با ساخت موصولی و جملات مرکب با هیئت علمی دانشگاه رفسنجان ساخت متممی از لحاظ ترتیب توالی سازه‌های اصلی- یعنی فاعل، مفعول، متمم و فعل- مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

هدف این پژوهش بررسی آرایش سازه‌های اصلی زبان فارسی در گونه مورد نظر و یافتن الگوهای غالی جملات در این گونه خاص از دیدگاه رده‌شناسی زبان و توصیف آن الگوهاست. انتخاب گونه نوشتاری ادبیات کودکان نیز به آن علت بوده که این گونه، به زبان ساده و محاوره، که صرفاً برای انتقال مفاهیم به کار می‌رود، نزدیکتر است.

در اهمیت دیدگاه نظری چنین پژوهشی می‌توان گفت که، کشف و توصیف الگوهای مناسب زبان مورد مطالعه و در مقابل آن الگوهای فرعی آرایش سازه در این زبان، ضمن بررسی دقیق ساختمان چند هزار جمله، دیدگاهی نظری را ارائه می‌دهد که راه را برای تحقیق‌های رده‌شناسختی بعدی در زبان فارسی هموارتر می‌کند. از طرف دیگر، از آن جا که در گونه مورد بررسی- یعنی زبان ادبیات کودکان- ساده‌ترین الگوهای آرایش سازه برای انتقال مفاهیم معمولی و روزمره به کار می‌رود، اهمیت این پژوهش در اهداف آموزشی نیز قابل تأمل است.

از لحاظ سابقه تحقیق در موضوع مورد نظر، دو مقاله مربوط به این موضوع مدنظر قرار داشتند؛ مقاله اول از دکتر محمودف^۱ است که در آن ترتیب توالی کلمات، مبتنی بر بررسی در زبان دو مجموعه داستان فارسی معاصر مورد بحث قرار می‌گیرد. مقاله به شیوه‌ای آماری نشان می‌دهد که در ۷۰ درصد کل جملات مورد بررسی، نهاد در مکان اول جمله قرار گرفته است. دومین مقاله^۲ از دکتر یدالله ثمره است که شاخه رده‌شناسی زبان را به طور کلی مورد بررسی قرار می‌دهد و در کنار آن به آرایش جمله، که یکی از پارامترهای عمده رده‌شناسی زبان است، اشاره می‌کند. در پایان نیز براساس شواهد در مورد زبان فارسی از لحاظ نسب، ساخت واژه و آرایش جمله حکم می‌دهد. در این نتیجه‌گیری آرایش جمله در زبان فارسی عمل^۳ عامل^۴ خوانده می‌شود.

چکیده

موضوع این مقاله، آرایش سازه‌های اصلی در گونه نوشتاری ادبیات کودکان و زبان فارسی است. برای پرداختن به این موضوع، ابتدا جملات ساده اخباری و جمله‌های مرکب با ساخت موصولی و متممی بر مبنای جمع آوری داده‌ها از دیدگاه رده‌شناسی زبان، در گونه مذکور بررسی شد. هدف کشف، توصیف، تعمیم و رده‌بندی الگوهای غالی جملات و در مقابل آن آرایش‌های فرعی ممکن بر پایه ملاحظات نظری و تجربی بود. با جمع آوری جملات مورد نظر از ۱۹ کتاب کودکان و بررسی دقیق آن‌ها و با بهره‌گیری از یافته‌های پیش‌گامان در این زمینه، هدف مورد نظر به دست آمد. در پایان، نتیجه گرفته شد که زبان فارسی- دست کم در گونه مورد بررسی- زبانی است که در مقابل تغییر در آرایش اصلی سازه، انعطاف‌پذیر است اما این قابلیت انعطاف همیشه امکان‌پذیر نیست.

کلیدواژه‌ها:

آرایش سازه، رده‌شناسی زبان، الگوی غالی، زبان فارسی.

تقریباً همه زبان‌ها از لحاظ ساختمانی با یکدیگر شباهت‌هایی دارند. کشف و توصیف این شباهت‌ها در محدوده علم زبان‌شناسی قرار می‌گیرد. رده‌شناسی زبان^۱، که شاخه‌ای از علم زبان‌شناسی است، و همپای آن مطالعه جهانی‌های زبان^۲ امروزه با بررسی‌های گسترده و دقیق زبان‌های گوناگون تصاویر جالبی از شباهت‌ها و تفاوت‌های زبان‌ها به دست داده است. کار این حوزه مطالعه آن دسته از طرح‌های زبانی مزدگذر است که منحصر از طریق مقایسه زبان‌ها به دست می‌آید (نمودار، ۱۳۷۶). آرایش سازه^۳ یکی از مباحث اصلی رده‌شناسی زبان است که بر مبنای آن زبان‌های مختلف از لحاظ ترتیب و توالی سازه‌ها در جهان بررسی می‌شوند و زبان‌شناسان در پی بررسی زبان‌ها از لحاظ آرایش سازه، به مقایسه و طبقه‌بندی آن‌ها می‌پردازند. توزیع واقعی شش آرایش اصلی سازه در زبان‌های جهان از جمله پرسش‌های اساسی مورد توجه رده‌شناسان زبان است. به اعتقاد رده‌شناسان زبان، توزیع آرایش‌های اصلی احتمالاً نمی‌تواند تصادفی یا دلخواهی باشد و بحث لزوم توجه به جهانی‌های زبانی در این راستا اهمیت می‌یابد (سونگ ۲۰۰۱).

۴. کوسه‌ماهی‌ها حوری را تا گلو در آب فرو بردند.
 (پنج سازه‌ای) (نهاد) (گزاره)
۵. شیر بیچاره توی تور بزرگی وسط زمین و آسمان (نهاد)
 بهدرختی آویزان شده بود. (شش سازه‌ای) (گزاره)
- ۲-۲. متمم در جایگاه آغازین (جدول شماره ۲)
 ۱. با درآمدن ماه، ستاره برخاست. (سه سازه‌ای)
 (متهم) (نهاد) (فعل)
۲. برای مبارزه تنها بلندپروازی کافی نیست. (چهار سازه‌ای)
 (متهم ۱) (نهاد) (متهم ۲) (رابط)
۳. از میان موجودات زنده بعضی، مانند کرم، خیلی بیچاره‌اند
 (پنج سازه‌ای).
- ۳-۲. مفعول بی‌واسطه در جایگاه آغازین (جدول شماره ۳)
 ۱. قلب را کوسه برید. (سه سازه‌ای)
 (مفعول بی‌واسطه) (نهاد) (فعل)
 ۲. کله این بچه را با همان قصه‌هایت پر کردی تو.
 (مفعول بی‌واسطه) (متهم) (فعل) (نهاد)
- از بررسی تعداد ۱۵۵۶ جمله ساده اخباری نتایج زیر به دست آمد:
 ۱. در ۸۵ درصد جمله‌ها فعل در جایگاه پایانی قرار دارد.
 ۲. در بیش از ۸۰ درصد جمله‌ها، نهاد در ابتدای جمله قرار دارد و گزاره به دنبال آن می‌آید.
۳. ترتیب توالی سازه‌ها در جمله ثابت نیست؛ بدان معنی که یک آرایش سازهٔ ثابت در زبان مورد بررسی وجود ندارد و سازه‌ها حرکت‌دارند.
- جدول شماره ۴ الگوهای غالب را از نظر ترتیب توالی ارکان در جملات مورد بررسی نشان می‌دهد.

آرایش سازه‌ها در جملات مرکب

- در این پژوهش، حدود ۱۵۰۰ جمله مرکب جمع‌آوری و بررسی شد. از بین آن‌ها دو نوع جمله مرکب اساس کار قرار گرفت. همان‌طور که پیش از این گفته شد، در یکی از این دو نوع جمله سازه‌های جمله‌پایه، که نقش اسم یا جاشین اسم را دارند، به وسیلهٔ یک بند موصولی توصیف می‌شوند. نوع دوم جملات مرکب با ساخت متمم است. در چنین جملاتی یکی از سازه‌های اصلی جمله، خود یک بند پیرو ۱۱ است.
- ۳-۱. آرایش سازه‌ها در جملات مرکب با ساخت موصولی تعداد این جملات در این بررسی ۱۱ جمله است. این جملات بسته به این که چه سازه‌ای را توصیف کنند، به انواعی تقسیم می‌شوند. در مثال‌های زیر انواع این جملات آمده است.
۱. این حیوانی که عکسش را توی این صفحه کشیده‌ام، جوچه‌تیغی است. (نهاد) (جمله موصولی-بعد از موصوف)
- ۳-۱-۱. نهاد موصوف است
۱. دو تا کبوتر سفید هم بالای ساعت لانه داشتند که یکی از آن‌ها بالش شکسته بود. (نهاد) (جمله موصولی-در پایان جمله)
۲. پدر شکاری را که برای پلاس آورده بود، جلوی پای او گذاشت.
 (مفعول بی‌واسطه) (جمله موصولی-بعد از موصوف)

در خصوص شیوه بررسی باید گفت که در پژوهش حاضر علاوه بر آرایش سازه‌های اصلی در جملات ساده اخباری، ترتیب توالی سازه‌های اصلی دونوع جمله مرکب با ساخت موصولی و جملات مرکب با ساخت متممی بر مبنای شیوه جمع‌آوری داده‌ها و تحلیل آن‌ها بررسی می‌شود. حدود ۵ هزار جمله موجود در ۱۹ کتاب داستان کودکان منتشر شده توسط کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در رده سنی الف تا د (پیش‌دبستان تا راهنمایی) استخراج، و ساخت‌هایی مورد نظر مجاز و بررسی شد.

سنجه‌های آرایش سازه

پیش از پرداختن به بحث اصلی پژوهش، لازم است در خصوص سنجه‌های آرایش سازه نکاتی مطرح شود. در رده‌شناسی زبان یک سلسله سنجه‌های مهم در آرایش سازه‌ها به کار گرفته می‌شود. آرایش سازه‌های بند اصلی از مهم‌ترین سنجه‌های رده‌شناسی آرایش سازه است. درواقع، بعضی از زبان‌شناسان آن را سنجه اصلی در رده‌شناسی می‌دانند. این سنجه به طور کلی آرایش فاعل، مفعول و فعل را در جمله تعیین می‌کند، و از همین طریق شش نوع آرایش ممکن در بین زبان‌های دنیا وجود دارد. سه نوع آرایش، یعنی SOV، SVO و OSV، در بین زبان‌های دنیا متدابل تراز سه نوع دیگر، یعنی OSV، VOS و OVS، است (S=فاعل، V= فعل، O=مفعول). در این بررسی، اساسی‌ترین ملاک رده‌شناسخانه آرایش جمله، که هماناً ترتیب سه سازه اصلی مذکور است، در خصوص گونه موردنظر فارسی و آرایش بنیادین سازه‌های آن مورد کنдоکا و قرار می‌گیرد. لازم به ذکر است که در رده‌شناسی آرایش جمله، معیارها یا سنجه‌های دیگری نیز وجود دارد؛ از جمله آرایش گروه اسامی که در آن ترتیب سازه‌های یک گروه اسامی، که شامل دو اسم، یک اسم و صفت یا حرف اضافه و اسم است، بررسی می‌شود. هم‌چنین ملاک‌های دیگری چون ترتیب فعل معین نسبت به فعل اصلی، آرایش ساخت تفضیلی، ساخت‌های پسوندی و پیشوندی نیز قابل ذکرند.

آرایش سازه‌ها در جمله‌های ساده اخباری

تعداد جملات تحت بررسی در این بخش ۱۵۵۶ جمله است. این نوع جمله‌های لاحظ داشتن تعداد سازه‌های اصلی متفاوت‌اند. تعداد سازه‌های این گونه جملات در این تحقیق از دو تا شش سازه است. در تمامی این جملات نهاد و گزاره وجود دارد و در تعداد سازه‌های گزاره تنوع دیده می‌شود. در ۸۰ درصد از این نوع جملات، نهاد، و در کمتر از نیم درصد آن‌ها مفعول بی‌واسطه در جایگاه آغازین قرار دارد. در اینجا برای نمونه چند جمله از هریک آورده می‌شود:

۱-۲. نهاد در جایگاه آغازین (جدول شماره ۱ نمای کلی از این جملات و تعداد و درصد آن‌ها را نمایش می‌دهد).

۱. روز امتحان رسید (دو سازه‌ای) ^۱ (نهاد) (گزاره)
 ۲. دعا تمام شد. (سه سازه‌ای) (نهاد) (گزاره)
 ۳. چشمان مراد از اشک پر بود. (چهار سازه‌ای) (نهاد) (گزاره)

۲-۱-۳. مفعول بی واسطه موصوف است

۱. مرد دهقان زمین کوچکی داشت که محصول زیادی نمی‌داد.

(مفعول بی واسطه) (جمله موصولی- پایان جمله)

۲. عکس تو هم به دفتری که تصویر جانوران شب را در آن کشیده‌ام، اضافه شد.

(متهم) (جمله موصولی- بعد از موصوف)

۳-۱-۳. متمم موصوف است

۱. او به ساعت قشنگ سعید فکر کرد که زیر نور خوشید می‌درخشید.

(متهم) (جمله موصولی- بعد از موصوف)

۲. ماهی دم طلا به طرف قلاب ماهیگیرانی می‌رود که خیلی آرزومند باشدند.

(اضافه‌الیه) (جمله موصولی)

۴-۱-۳. مضاف‌الیه موصوف است

۱. صدایش در صدای هیاهوی پرندۀ‌هایی که به آن طرف می‌آمدند، گم شد.

(مضاف‌الیه) (جمله موصولی)

بررسی ۱۱ جمله مرکب موصولی در جملات تحت بررسی نتایج زیر را نشان داد:

۱. در ۸۰ درصد جملات، بند پیرو بالاصله بعد از سازه موصوف به کار می‌رود.

۲. در جملات مرکب با ساخت موصولی، بند پیرو الزاماً بعد از سازه موصوف به کار می‌رود و هیچ مورد استثنایی هم دیده نشد.

۳. حرف ربط «که» - ابزار دستوری ارتباط بین پایه و بند پیرو - در تمامی جملات بدون استثنای وجود دارد.

جدول شماره ۵ نتایج فوق را نشان می‌دهد (مربط به بندۀ‌ای ۱ و ۲). جدول شماره ۶ مکان بندۀ‌ها موصولی را نشان می‌دهد.

۲-۳. آرایش سازه‌ها در جملات مرکب با ساخت متممی

تعداد کل جملات مرکب با ساخت متممی در این بررسی ۱۷۶ جمله بود. این جملات،

بسته به این که در آن‌ها کدام‌یک از سازه‌های اصلی جمله، خود یک بند پیرو باشد، تنوع دارند. مثال‌های زیر این تنوع را نشان

می‌دهند.

۱. بهتر است اول زاغی برود.
(گزاره) (نهاد- بند پیرو)

۲. پیزون فکر کرد که یک صاعقه آسمانی به سراغش می‌آید.

(متهم- در جایگاه پایان جمله)

جدول ۴

درصد	جملاتی که در پایان جمله موصولی دارند	درصد	بعد از رکن	تعداد کل جمله‌ها	رکن
۵	۲	۹۵	۴۰	۴۲	نهاد
۳۲	۹	۶۸	۱۹	۲۸	مفعول بی واسطه
۲۳	۸	۷۷	۲۷	۳۵	متمم
۵۰	۳	۵۰	۳	۶	مضاف‌الیه
۲۰	۲۲	۸۰	۸۹	۱۱۱	جمع